

СМЕХЪТ НА РАЗЦВЕТНИКОВ

(90 години от рождението на поета)

ВИХРЕН ЧЕРНОКОЖЕВ

В духовната биография на Асен Разцветников хуморът не е случаен епизод. Омаявани от баладичните жертвени кладни на септемврийската му поезия, днес все по-рядко се сещаме за делниците на хумориста Хенри Фей. Много от неговите хумористично-сатирични творби в „Червен смях“, „Звънар“ и особено в „Смях и сълзи“, „Звезда“, „Лъч“ остават и досега неприобити към цялостното му творчество, вън от пролетарския сатиричен фронт през 20-те години. Очевидно и над нашата критика още тегне старата жанрова дискриминация, наложена от класицистичния XVII век, който смяташе смеха недостоеен за изкуството. Но въпреки своята нормативна естетика (а може би и именно поради нея) класицизмът даде на света комедиите на Молиер и Лафонтеновите басни.

Това е отделна тема. Сега ме занимава друго: малко, непростимо малко знаем за хумора на Разцветников, Димитър Найденов, Кюлявков, Жендов, Христо Ясенев, Николай Хрелков, Тома Измирлиев, Румянцев, Васил Павурджиев, Матвей Вълев. Всеки от тях има различна житейска и литературна съдба, но в началото на 20-те години всички те, заедно превърнаха смеха в едно от най-силните духовни оръжия на класовата борба на пролетариата. Впрочем, така е било винаги в преломните исторически моменти. Първата вълна на пролетарската сатира след войните дойде от „Червен смях“, чиито първи редактори са Кюлявков и Христо Ясенев, а по-късно и Димитър Полянов. Разцветников започва редовното си сътрудничество там от началото на втората годишнина (1921) вече като убеден комунист, участник в Транспортната стачка, заради което е арестуван в търновската казарма. Хуморът му в „Червен смях“ носи родните белези на пролетарската литература. Той е политически конкретен, откровено публицистичен, полемичен; с не толкова ярки, но категорични идейни внушения. Най-често под прицела на Разцветниковия злободневен смях попадат либерали, демократи, широки социалисти, които за кой ли път вече се опитват да пеят старата песничка за властта на „нов“ глас:

Тлъсти, важни и надутни
либералските хайдути
след тридневни конферанси
и окултни пасианси
се провикнаха на глас:
„Ний сме честни либерали,
нигва нищо не сме крали“.

Традиционните мерки за художественост тук се оказват трудно приложими. Защото най-ранните изяви на хумориста Хенри Фей в „Червен смях“ („Защо буржоазните вестници носят сегашните си имена“, 2,5¹; „Как да разбираме вестниците“, 2,12;

¹ Първата цифра е годишнината, а втората — броят на изданието.

„Общоделски интернационал“, 2,19; „Как общоделците отпразнуваха Първи май“, 2,18) нямат литературни претенции. Те са непретенциозни драски на перото, диктувани единствено от неотменната нужда да се защитава с всички средства делото на партията. Неслучайно пролетарската литература толкова много разчита в този момент на преките социални функции на сатирата, а не толкова на общия морализаторски патос. Творби като „Защо буржоазните вестници носят сегашните си имена“ или „Как да разбираме вестниците“ не могат да бъдат жанрово определени. Тук ироничното напрежение се създава от неочаквания сблъсък на исторически достоверни, документално точни, общоизвестни по онова време факти. Ето защо според Разцветников „буржоазните вестници носят сегашните си имена“: „Мир“ — за да напомята, че народните първи запалиха през 1912 г. войната на Балканите; „Народ“ — за да може човек изведнъж да се сети с кого нямат нищо общо общоделските джандари“.

Сатиричните си апострофи към ежедневната политическа действителност Асен Разцветников по-късно ще продължи и в легалния всекидневник на БКП „Звезда“ (1923—1924), където един от редакторите е Димитър Найденов. Там под рубриката „Прашен от различни цветя“, започната още в „Червен смях“, Разцветников пише малки фейлетони на злободневни обществено-политически теми. Така например, като се надсмива над невежеството на редакторите на „Демократически сговор“, които не могли да различат Великата френска революция от Парижката комуна, той саркастично отбелязва, че в историята „Управлението на Демократическия сговор ще бъде само един мъничък епизод от кърджалийските и татарските нашествия на Балканите“.

Подобни документално-публицистични сатирични фрагменти се срещат и у Смирненски, Кюлявков, Тома Измирлиев, Димитър Подвързачов. Ориентирането на Разцветников към тази вече традиционна за нашата литература сатирическа форма не е случайно. Тъкмо със своята фрагментарност, достоверност и естественост, с привидния си отказ от всякаква художественост документалната сатира става художествено убедителна и въздействаща. Ефектът е същият дори тогава, когато съзнателно се имитира документалността. Наподробявайки сатиричното клише, цитата, Разцветников помества в „Звезда“ (1,88) следното съобщение:

„Министърът на правосъдието е поискал от Върховния касационен съд:

1. Да разтури комунистическата партия, защото се състои от комунисти.
2. Да разтури Общия синдикален съюз, защото миналата година е бил секретар Георги Димитров, който е комунист.
3. Да разтури мината в Перник, защото в нея работили комунисти.
4. Да разтури Парламента, защото му е председател проф. Кулев, който е бил някога тесняк.
5. Да разтури България, защото има министър-председател проф. Цанков, който в миналото е бил социалист и проповядвал класовата борба.

Очаква се, че господин Маджаров с новото изложение ще поиска от Върховния касационен съд да разтури и Съветска Русия (защото се управлява от комунистите), и Германия (защото министър-председателя ѝ се казва Маркс и може да е нещо роднина на Карл Маркса“).

Смесването на реалното и фантастично-гротескното, изчезването на границата между тях усилва неусетно и естествено сатиричния ефект. Имитирането на стила на тогавашната журналистика отначало създава впечатление за авторското дистанциране от текста. Но колкото повече се подчертава тази дистанция, толкова по-директно е сатиричното внушение. Нехудожествеността постепенно се превръща в художественост, толкова невероятна гротескна, че от нея се раждат нови асоциации, които сами по себе си вече могат да бъдат сюжет за друга творба. Тъкмо там, където Разцветников се опитва да олитератури своите сатири — например пародията от „Червен смях“ — „Ода на Асен Цанков“ (2,16) и „Общоделски интернационал“ (2,19) — тъкмо там словет им става толкова тромав, че започва да накуцва и с двата крака. Сатиричната му проза от „Звезда“ и „Звънар“ е по-артистична, по-свободна и „многогласна“ в импровизациите си. Но в същото време тя е и язвителна, рязка, не иска да знае нищо

за всеопрошаващите съмнения и раздвоения на поета. В сатириите на Хенри Фей няма дори следа от фолклорно-митологическата образност, която владее лириката му. Сатириктът нито за миг не си позволява „лирически отстъпления“, цялото му същество е устремено навън към въртопите на обществената борба „за правда и за свобода“. Той не е моралист, а изобличител, притчата вече не може да побере неговия сарказъм. Гневът му само се преструва, че крие това, което всъщност иска да каже на всеуслухание. И така естествено стига до гротеската.

През февруари 1924 г. Разцветников публикува в литературната страница на в. „Звезда“ „утопичен роман в 4 части с пролог и епilog — „Закон за защита на държавата“. Остроумно „дописан“ от рисунките на Ал. Жендов, този „роман“ в пародийно-епически стил разказва как „равноправният“ гражданин бай Гого бил арестуван от 128 стражари, 14 пристава и 63 цивилни лица след тях. И всичкото това станало защото, ядосан от закъснението на влака, бай Гого се осмелил високо да извика: „Дявол да ги вземе и железницата му, и държавата му, и в с и ч к о“. Ето и епilогa на този „хероичен“ роман, в който бай Гого Побльсников се оказал най-голямото страшилище за държавата и бил обявен за заговорник, превратаджия. Обявили го за виновен по всичките 18 члена на Закона за защита на държавата и го осъдили общо на 116 години строг тъмничен затвор, две обесвания, 39 700 000 лв. глоба.

Всеки е могъл да се досети що за държава е тая държава, на която ѝ трябват 128 стражари, 14 пристава и 63 цивилни лица след тях, за да се справи с един-единствен бай Гого. Оказва се, че смешното може да бъде истински страшно в онова гибелно жестоко време след кървавия 9 юни, когато идва на власт фашисткото правителство на Цанков. А да се надсмиваш високо над главорезите — то е значело да живееш из ден в ден с примка на шията. През март 1924 г. Асен Разцветников изпраща от страниците на в. „Смях и сълзи“ (който в началото на своето съществуване прави опит да обедини левите хумористи) „Предложение до министрите как цял народ може да бъде пазен от един джандар“:

То не стига дето няма на гърба ни вече риза,
дето няма смях, ни радост, ни спокойствие, ни сън —
но и кой когото свари бие, псува и пандизи
и завчас го обявява от законите навън.

Аз предлагам, подкрепен и насърчаван от мнозина
и разчитам, че и всички ще приемете без спор:
да обкръжим със дувари нашата света родина
и да я превърнем цяла на един голям затвор.

Тук зад маската на смеха надничат ужаса, потресението от зверствата, нечовешкото страдание да живееш в родината си като в затвор. Колко струва сега безстрашното копие на Дон Кихот от Ла Манча, тоя „предан войник на милостта и любовта“. Удавена в кръв, „земята дими и умира“ и няма място за милост и любов. Отминало е безвъзвратно времето на рицарския подвиг, на „хероичните романи в 4 части с пролог и епilog“. В пародийно ритмизирания по омировско-вазовски образец „хероичен“ роман „Дуел“ храбростта се оглежда в кривото огледало на пародията. Въпреки всичко Разцветниковият смях носи дълбоко в себе си същия трагически оптимизъм, който живее и в лириката му. Само че докато лирическите надежди на поета са плахи, сатириката му е като войник, който знае какво го очаква в боя. Неговият смях е директен, понякога до грубост пряк, без метафори, без обичайната за лириката му настойчиво търсена симетрия на естетичното. Подобно на Гогол Разцветников се опита да изобрази „мъртвите души“ на някогашна България с цялата им зловеща уродливост, но пак като него той не успя да се пребори със своите двойници. Не негов е оня канонски смях „със зъби в зениците“, който се разнася от стихотворението „Герилата. Второ мнение“ (1925):

Та аз предлагам днес да си послужим
против ония, шо реда рушат,
със друг един модерен препарат —
спасение от тоя черен ужас.

И през нощта България цяла
ще я полеем хубаво със газ
и смело във един уречен час
от четири страни ще я запалим.

О, шом по тоя начин радикален
родината ни в пламък обгори,
не ще останат нийде нелегални,
ни хора, ни говеда, ни гори.

Това стихотворение, поместено в началото на 1925 г.² в „Звънар“, по свой начин допълва едноименната сатира от Тома Измирлиев, напечатана в същия вестник (бр. 39), която заклеиява терористичните действия на фашистките патриотарски групи, наричани „герилата“. Разцветниковата „Герила“ е предчувствие за зверствата на палачите от април 1925. В началото на 1925 г. Разцветников заедно с Фурнаджиев, Каралийчев и Цанев вече е напуснал сп. „Нов път“ и някои от довчерашните му другари го смятат за ренегат. А пък по това време поетът все още е в средата на „звънарците“ Крум Кюлявков, Тома Измирлиев, Илия Бешков, Александър Жендов, Николай Хрелков, Ангел Каралийчев, Васил Павурджиев, Сергей Румянцев. Тук приемат първото си сатирично кръщение Христо Радевски, Георги Караславов, Емил Коралов. Така че, излизайки от „Нов път“, Разцветников не прекъсва веднага връзките си с пролетарския литературен фронт, както често са му подхвърляли и отляво, и отдясно. „Звънар“ става трибуна (в буквалния смисъл на думата) за настъпването на едnofронтовската сатира срещу фашизма. Пародията по стиха на Ясенов „Аз много високо възлезнах...“ Крум Кюлявков ще озаглави „Палач“ (1,19). Думите ѝ настигат и удрят гузната съвест на палачите с техния собствен цинизъм:

Аз много далеко отидох, безчетни гробове копах,
България вече остана погребана в бури и прах.
Народния грохот сподавен, народния писък и вик
преви се кат куче пребито пред моя окървавен шик.

Сатириите на Разцветников, Каралийчев, Кюлявков, Тома Измирлиев, Васил Павурджиев, Николай Хрелков в „Звънар“ също са септемврийска литература не по-малко от „Жертвени клади“, „Ръж“, „Пролетен вятър“. (Тук искам в скоби да вметна, че би било интересно да се проследи въздействието на българановската хумористично-сатирична традиция — с всичките ѝ разнопосочни сили на привличане и отблъскване — върху формирането на пролетарската ни хумористично-сатирична литература през 20-те години. Не бива да се пренебрегва фактът, че и Хр. Смирненски, и Кюлявков, и Тома Измирлиев, и Васил Павурджиев, преди да преминат към левия сатиричен фронт, бяха редовни сътрудници на сп. „Българан“, особено в първите му годишници. Какво взеха те от българановския хумор и какво изоставиха решително от него е не само литературен въпрос). В ония тъмни, варварски времена преди април 1925 Тома Измирлиев не се поколеба да нарече нещата със собствените им имена и да погледне ужаса в лицето.

² В бележките към т. 2 от „Събрани съчинения“ на Разцветников (Български писател, 1963, с. 228 погрешно е посочена 1924 г.

България гори във пламъци
сред страшни вопли и закани
и вместо рицарските замъци
стърчат зловеците зандани.

Фалшиво днес звучат и флейтите
на псалмопевците „призвани“,
но, ако смееш, ха запей ти, де
за гладни и онеправдани.

Една и съща е врагствената основа на Разцветниковите сатири в „Звезда“, „Звънар“ и например тези стихове, колкото и различни да са иначе те:

Животът е кървава приказка,
която разказваш ми ти,
родино, във кърви оллискана,
родино с ранени гърди.

След 1923, след погрома и пепелищата светът е разполовен на две и в него вече няма невинни. Всеки сам трябва да понесе своята душевна драма и драмата на народа си, отново и отново да преживее всичко. Кървавият вихър на събитията от 1925 г., който погълна Гео Милев, Ясенев, Румянцев, Йосиф Хербст, пречупи кошето на Разцветников. „Бедният, наивен Дон Кихот“ — неговият най-истински двойник, „тръгнал да се бие за добро“, сега е повален, „безсърдечно осмян и премазан“. Разцветников не можа да убие у себе си двойника, чието сърце е „безнадеждно просмукано от склонност към поезия“. Тази „склонност към поезия“ бе лоното и на неговата сатира. Защото колкото по-силно е очарованието от света, толкова по-неотменно е правото на поета да се разочарова и сам да изпие до дъно чашата на своите разочарования и скърби, превръщайки ги отново в поезия.

Разцветников сякаш се чувства виновен, че е оцелял след погрома (а дали наистина оцеля?), виновен, че куршумите и примките на платените убийци са го отминали и са му простили. Но страшният съд на съвестта не му прости и задълго го обрече на отчуждение, пустота и самотност, отвъд които е само Нищото. Някога Далчев казваше, че хуморът бил „веселата смърт на поета“. Сигурно защото смехът може да го научи само да различава доброто от злото, но не може да спаси неговите илюзии, неговите предишни мечтания. Смехът може да съхрани целостта на света, въпреки раздвоенията на духа, само ако не загуби своята социална чувствителност, вродения си колективистичен инстинкт и най-важното: способността да предвижда новите социални и интелектуални идеи на времето.

След 1925 г. Асен Разцветников по-рядко пише хумор. Римуваните му фейлетони в „Слово“, колкото и да изглеждат остроумни, весели, нямат жизнеността, патосната извисеност на предишните му сатири от „Червен смях“, „Звънар“, „Звезда“, „Смях и съзъи“. Колкото и неравновесни да са в художествено отношение, те са по-убедителни заради социалната си острота, заради съобщността си с народното чувство за справедливост. Разцветниковият хумор в тези издания е силен, защото е справедлив. А в „Слово“ поетът е сам както никога преди, затова и хуморът му там е самотен; там той няма събеседници. Поетът, който в лириката си не позна ожесточението, но с истинско ожесточение прашаше сатиричните си стрели срещу враговете на пролетарската класа, сега в „Слово“ пише шеговито римувани „плажни епопеи“. Но те не са нищо повече от игра на перото. Едва в превода на „Тартюф“, в няколкото басни, писани по-късно и особено в книгите му за деца „Голямата баница“, „Шурчово конче“, в многобройните му залъгальки уж за най-малките отново ще познаем смеха на Хенри Фей. Защото тоя из основи объркан, гротескно-комичен свят, дето „дядо Тричко знае всичко“, но „спира влака със кривака“, „шие капи със чорапи“, „брули дяли със цървули“ — тоя свят не е само детски.

Това вече е друга, мъчна и заплетена тема, която би ни отвела твърде далече, във от благословения рай на детството.